Ailəsinə və xalqına bağışlanan zəngin irs

26 aprel görkəmli yazıçı, alim və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin doğum günüdür

Ədəbi irsi həmişə müasir olan görkəmli yazıçı və pedaqoq, filologiya elmləri doktoru Mir Cəlal Paşayevin əsərləri insanların qəlbinə asanlıqla yol tapmışdır. Sadəlik, ideya saflığı, yığcamlıq, sənətkar müşahidəsinin dərinliyi, yazıçı mədəniyyətinin yüksəkliyi, həyati motivlərin zənginliyi, yeri gələndə, hadisələrin duzlu yumor və satiranın hədəfinə çevrilməsi ədibin yaradıcılığını müxtəlif dilli geniş xalq kütlələrinə sevdirmişdir. Yazıçı halal və parlaq əqidəli sadə insanları, bəşəriyyətin böyük zəka sahiblərini məhəbbət və ehtiramla tərənnüm etdiyi kimi, saxtakar və riyakarlara, millətin və cəmiyyətin inkişafına maneçilik törədən ünsürlərə qarşı nifrət və barışmazlığını heç vaxt gizlətməmişdir.

Mir Cəlalın əsərləri ilə yaxından tanış olanlar bilirlər ki, ədibin yaradıcılığında hekayələrin xüsusi yeri vardır. Ədəbiyyatımızda elə bir sənətkar tanınmır ki, o, bu sahədə Mir Cəlal qədər səmərəli fəaliyyət göstərmiş olsun. Unudulmaz Süleyman Rəhimov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Azərbaycan sovet ədəbiyyatında hekayənəvislikdə Mir Cəlal bir dünya iş görübdür. Əlbəttə, fikirdəki sovet sözünə də tarixi reallıq müstəvisində yanaşmalıyıq. Reallıq baxımından bir faktı xatırlatmaq istərdim. O dövrdə sovet mətbuatının bayraqdarı olan " Pravda" qəzeti 7 sentyabr 1987-ci il tarixli nömrəsində yazırdı: "SSRİ ölkəmizdəki xalqların siyasi ittifaqıdır. Kiçik Vətənini, öz milli kökünü, milli mədəniyyətini dərk etmədən böyük Vətən barədə düşünmək ən azı qansızlıq və nankorluqdur." Bu, həm də o demək idi ki, həmin dövrdə hər bir insanımızın-fəhlənin də, kolxozçunun da, memarın da, həkimin də, bəstəkarın da, müğənninin də, müəllimin də, yazıçının da, şairin də fəaliyyət yeri-zavod, tarla, tikinti obyekti, xəstəxana, səhnə, məktəb, kitab böyük Vətənin bir parçası idi. Əsl vətəndaşlığın təsdiq edilməsi üçün meydan idi. Hər şey, elə vətəndaşlığın özü də kökdən başlayırdı. Mir Cəlal üçün xalqının öz kökü, öz mədəniyyəti Ana dilindən, ana laylasından və torpağa bağlılığından başlayırdı.

Mir Cəlal əlinə qələm alan gündən insanları həmişə təmizliyə, xeyirxahlığa çağırmışdır. Onun yaradıcılığında qeyd etdiyim kimi, hər şey aydın və sadədir. Hər şey həyatda olduğu tək təbiidir. O, həqiqi istedad sahibi kimi insan təbiətində yaxşını da, pisi də olduğu kimi görür, duyur, həmişə də yaxşının tərəfində durur, yaxşının qələbəsinə inanırdı.

Mir Cəlal öz xeyrini xalqın xeyrindən ayırmayan, xalqının taleyinə bağlı olan əsl insana qarşı nə qədər mehriban idisə, cəmiyyətin inkişafına mane olan tüfeylilərə qarşı bir o qədər amansız idi. Beləliklə də onun maraqlı surətlər silsiləsi yaranırdı. Yazıçı hadisələri sadə detallar, ədəbi vasitələrlə təqdim etməyi sevirdi. Bu xüsusiyyətlər ona sanki sevimli sələflərimiz Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, özünün " yeriyən Azərbaycan " adlandırdığı Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevdən keçmişdi. Mir Cəlal bu mütərəqqi fikir sahiblərimizin ənənələrini bacarıqla davam etdirirdi.

1947-ci ildə "Drujba narodov" jurnalının 13-cü nömrəsində "Mir Cəlalın yaradıcılığı haqqında" böyük bir məqalə ilə çıxış edən İ.Sats onun milli dəyərlərə və klassik ənənələrə qəlbən bağlı olduğunu düzgün duyub yazmışdı: "Xüsusi tədqiqat şübhəsiz ki, Mir Cəlalın klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və onun xalq mənbələri ilə əlaqəsini göstərə bilər. Bu, onun sənətində qüvvətli cəhətdir."

Onun fəaliyyəti çoxlarına maraqlı idi. "Necə oldu ki, mən yazıçılığa başladım?" sualına Mir Cəlal belə cavab vermişdi : "1926-1927-ci illərdə pedaqoji texnikumun son sinfində oxuyanda mərkəzi qəzetləri, xüsusən "Gənc işçi"ni müntəzəm mütaliə edir, özüm də arabir məqalələr yazırdım. "Gənc işçi"də rast gəldiyim ədəbiyyat səhifələri məni çox maraqlandırırdı. Mən istəyirdim ora da yazım. Bir neçə şeir qaralayıb, poçt ilə göndərdim, cavab çıxmadı...

Bir dəfə Mayakovskinin "Zərbəçi marşı" adlı şeiri əlimə keçdi, onu oxudum və nədənsə, tərcümə etmək fikrinə düşdüm. Başladım şeiri qafiyyələməyə. Bir həftə sonra " Gənc işçi" nin ədəbiyyat səhifəsində mənim " Zərbəçi marşı" adlı tərcümə şeirim çıxdı. Bu, mənim mərkəzi mətbuatda ilk yazım idi."

Ədəbi fəaliyyətinin ilk bəhrəsini görən gənc ədəbiyyatsevərin yazıb-yaratmaq həvəsi daha da artır, müəllimlərindən kömək almağa ehtiyac duyurdu. Ədib sonrakı xatirəsində bu barədə yazırdı: "Mənim yazı ilə məşğul olduğumu görən müəllim dostlarım mənə dərin mütaliə zərurətini tapşırdılar. Əlimə keçən kitabları oxuyurdum. 1928-ci ildə Çexovun, M.Qorkinin tərcümə olunmuş hekayələrini alıb oxudum. Bu hekayələr mənə həyat, insan və hadisələr haqqında söylənən sadə nağıl kimi şirin gəldi. "Dəhşətli gecə" və " İtaliya nağılları"nı cibimdə gəzdirdiyim yadımdadır. Bir xanımın evə göndərdiyi almaları yoldaca dalaşdığı uşaqların təpəsinə vuran, sonra da qorxmadan ağasının yanında lovğalanan balaca Pepenin " Alma atışması"nı oxuyanda nə qədər gülmüşdümsə, Çexovun " Vanka" sını oxuyanda da bir o qədər mütəəssir oldum. Vanka Jukovun nainsaf, vicdansız ağa qapısındakı acı həyatı, ağır işdən şikayəti, yalvarışları mənim zehnimi uzun müddət məşğul etmişdi. " Əziz baba, mənə yazığın gəlsin, bədbəxtəm, yetiməm, burada məni döyürlər, doyunca çörək vermirlər, hər gün ağlayıram, gəl məni apar."

Böyük rus pedaqoqu A.S.Makarenko düzgün tərbiyəni bizim xoşbəxt qocalığımız, pis tərbiyəni isə bizim gələcək dərdimiz, bizim gələcək göz yaşlarımız, bizim başqa adamlar qarşısında, bütün ölkə qarşısında təqsirimiz hesab edərək deyirdi: " Valideynlər həmişə, hər şeydən əvvəl bu tərbiyə işinin əhəmiyyətini və həmin iş üçün daşıdıqları böyük məsuliyyəti yadda saxlamalıdırlar." Məntiqi ilə Makarenkonun sözlərini təsdiq edən tanınmış qırğız yazıçısı və ictimai xadimi Çingiz Aytmatovun "İnsanın başqaları üçün görə biləcək ən yaxşı iş öz ailəsində ləyaqətli uşaqlar tərbiyə etməkdir" fikri də sanki Mir Cəlalın arzularından qanadlanmışdı. Yazıçı ağıllı, namuslu, zəhmətkeş, vətənpərvər, mərd övlad yetişdirmək, əsl vətəndaş böyütmək haqqında düşünən, əmək sərf edən ata-anaları, nənə-babaları, müəllim-tərbiyəçiləri əsərlərində dərin məhəbbət və sevgi ilə təsvir edirdi. Ədəbiyyatşünas alim həmişə təbliğ edirdi ki, övlad-valideyn arasındakı qarşılıqlı münasibət hər şeydən əvvəl möhkəm inama, dərin səmimiyyət və yüksək məhəbbətə əsaslanmalıdır. V.Q Belinskinin dediyi kimi, elə olmalıdır ki, övlad öz qəlbinin ən kiçik arzusunu da ondan gizlətməsin, bir sevinci və ya dərdi olanda, bir yanlış iş tutanda, başına bir pis fikir gələndə ən əvvəl onun yanına gəlsin, ondan məsləhət, kömək, təsəlli umsun.

Yeni insan yetişdirməkdə vacib olan bir çox məsələlər, mənəvi-əxlaqi amillər, valideyn-övlad, müəllim-şagird-tələbə münasibətləri Mir Cəlalın hekayələrində öz ifadəsini geniş əks etdirmişdir. Ailədə bir-birinə ehtiramı, ailə üzvlərinin bir-biri qarşısında məsuliyyət daşımalarını ən nəcib keyfiyyət hesab edən Mir Cəlal, ailəni cəmiyyətlə bağlayan mənəvi əlaqəyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Yazıçı dönə-dönə təlqin etmişdir ki, valideynlə övlad arasındakı doğmalıq, məhəbbət duyğuları, övladın ailə qarşısındakı məsuliyyət hissi elə müqəddəs, mənəvi bağlardır ki, bunlara etinasız yanaşmaq olmaz. Qarşılıqlı qayğı hissini dərk etməyən, ata-anaya ehtiram hissini itirən, ləyaqətdən məhrum olan haqsızlar ədibin " Şəxsi məsələ" hekayəsində amansız tənqid atəşinə tutulmuşdur.

Mir Cəlalın qənaətinə görə,övladın tərbiyəsini başlı-başına buraxmaq, uşağı qayğı və nəvazişdən məhrum etmək nə qədər zərərlidirsə, onu həddindən artıq ərköyün, şıltaq böyütmək bir o qədər faciəlidir. Bu, nəticədə böyüməkdə olan uşağı sərbəst, iradəli olmaq, gələcəkdə həyatın çətinliklərinə dözümlü olub üstün gəlmək, çalışqanlıq, əməksevərlik kimi keyfiyyətlərdən məhrum edir. Yazıçının " Ulduz", " Plovdan sonra", Letun" hekayələrindən meydana gələn nəticə belə bəlalardan ibarətdir. Bu hekayələrdə valideynlərin övladlarla arzuolunmaz münasibətlərini, ziyanlı rəftarını müxtəlif mahiyyətlərdən ifşa edən ədib, oxucu qarşısında əxlaqi nəticələr çıxarır.

" Əsgər oğlu " hekayəsində qoyulan məsələlər olduqca sadədir. Atası cəbhədə həlak olan Hafiz orta məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirb. Moskva universitetinə daxil olmaq istəyir. Hafizin yeganə sevimlisi və təsəllisi olan nənəsi Ehtiyat xala istəkli nəvəsinin qarşısında duran çətinlikləri duyduqca bərk həyəcan keçirir. Əsər bu iki insanın - nənə ilə nəvənin qarşılıqlı sevgisini və həyəcanlarını əks etdirir. Yaş və səviyyəcə ciddi fərqlənsələr də, bir-birini yaxşı başa düşən, duyan, bir-birindən hörmət görən Ehtiyat xala və onun nəvəsi Hafizin simasında yüksək mənəvi-əxlaqi ləyaqət, məsuliyyət hissinin dərinliyi, nənə-nəvə münasibətinin gözəlliyini görürük. Əsərdə eyni zamanda elmin və maarifin böyük əhəmiyyətindən bəhs edilir. Hekayədə Hafizin imtahan ərəfəsində keçirdiyi həyəcan və hisslərini, Ehtiyat xalanın incə nəvazişlərini, qayğıkeşliyini və mülayim rəftarını təsvir edən səhnələr şövqlə yazılmışdır.

Məlumdur ki, hekayə janrında ustalıq, məharət, süjet qurmağı bacarmaq əsas şərtlərdən olub, müəllifdən xüsusi qabiliyyət tələb edur. "Əsgər oğlu" hekayəsi təsdiq edir ki, Mir Cəlal hekayə üçün zəruri olan əsas cəhətlərə diqqət yetirmişdir. Hadisələrin başlanğıcı, inkişafı əsərdə qoyulan ana xətlə möhkəm birləşdirilmiş, tədricən təbii bir yolla inkişaf etdirilmişdir. Nənə-nəvə münasibətindəki səmimiyyət, qayğıkeşlik və həssaslıq ədibin " Naxış", " Ehtiram" kimi hekayələrində də əksini tapmışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın, xüsusən nağıllarımızın əksəriyyətinin ideya məzmunu halallıq təlqin edir, ədalət qanunlarından, düzlükdən söhbət açır. Halal tikənin şirinliyi, xeyirin şər üzərində qələbəsi barədə çox oxuyub , çox eşitmişik. Xalq ruhu, xalq ədəbiyyatı millətimizi belə tərbiyə edib. Mir Cəlalın daxili aləmi, zəngin mənəviyyatı da belə dəyərlərdən qaynaqlanmışdı. Amma təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, tariximizin bütün dövrlərində, o cümlədən Mir Cəlalın da yaşadığı cəmiyyətdə halal-haram meyarlarını dolaşdıranlar az olmamışdı. Bu da bir həqiqətdir ki, heç kim övladını əliəyri, yalançı, namərd görmək istəməz. Lakin övlad üçün, uşaq üçün atanın sözləri yox, əməlləri daha unudulmaz olur. Ata əyri yolla qazandığı pulu evə gətirib halallıqdan nə qədər danışsa da, uşaq həyat dərsini atanın əməlindən alacaqdır. Atanın ikiüzlülüyü, sözü ilə əməlinin ikiliyi övlada da sirayət edir. Vicdanı pak uşaq belə ikiləşmə mühitində böyüyürsə, onun gələcəkdə təmiz olacağına kim zəmanət verə bilər? Belə məsələlər yazıçını daim düşündürürdü.

Mir Cəlal cəmiyyətə və xalqa səviyyəli övlad tərbiyə etməyi həmişə böyük, nəcib və məsuliyyətli iş hesab etmişdir. Buna görə də yazıçı, tərbiyə işinə laqeyd yanaşanlara, övlad-valideyn münasibətlərini yarıtmaz hala salanlara, müqəddəs ailə dəyərlərinə xələl gətirənlərə qarşı sərt mövqedə olmuşdur.

Bədii ustalıq və realizmin dərinliyi " Ulduz" hekayəsində də özünü göstərir. Əgər " Əsgər oğlu"nda nənə ilə nəvənin mehriban rəftarı, övladın təlim-tərbiyəsi haqqında düşünən saf ürəkli bir ananın (nənənin) ürək çırpıntıları təsvir olunursa, " Ulduz" da ailənin qədrini bilməyən, atalıq hissindən məhrum olan daşürəkli, məsuliyyətsiz bir atanın faciəsi, mənəvi iztirabları nifrətlə təqdim olunmuşdur.

Qələndər Qələndərov tez-tez arvad alıb - boşamaqla məşğuldur. Mənəviyyatsızlıqla yalnız özünü düşünən bu adam belə hesab edir ki, yaşamağın mənası sərbəstlikdə, kefdə, eyş-işrətdədir. Qələndərovun qəlbində bir boşluq, soyuqluq, laqeydlik vardır. Körpə ikən anasını itirən, həyatda köməksiz qalan, səkkiz il uşaq evində yaşayan oğlu Ulduzun taleyi doğma atasını əsla maraqlandırmır. Uşaq evindən sonra atasının yanına gətirildikdən sonra da ondan heç bir qayğı və nəvaziş görməyən Ulduz, bu nadan atanın çirkin əməllərinin qurbanı olur. Evdə ürəyi sıxılan, iztirab və məşəqqətlərə məruz qalan, atadan quru və soyuq rəftar görən, analığından acı sözlər eşidən tifil, doğma evlərini tərk edib sənət məktəbinə daxil olur. Bu atalı yetimin taleyi ilə bütün sənət məktəbinin kollektivi məşğul olur. Olduqca maraqlı və aktual mövzuda yazılmış bu hekayənin tərbiyəvi əhəmiyyəti böyükdür. Qələndərov və onun kimilərini kəskin tənqid atəşinə tutan Mir Cəlalın " Ulduz" hekayəsi bu gün də məişətimizdə təsadüf olunan belə mənfi və yaramaz hallara qarşı mübarizədə güclü və mənəvi silahdır.

Mir Cəlal qəhrəmanlarını cinsinə görə ayırmırdı. Əgər davranış normalarında qüsuru varsa, nəzakət qaydalarına riayət etmirsə, həyata baxışlarda səhvlərə yol verirsə, həmin qadın mütləq Mir Cəlalın tənqid hədəfinə tuş gəlirdi." Səyyah xanım" adlı xatirə hekayəsində məhz Səyyah xanım kimi.

Səyahət zamanı Səyyah xanım hamının işinə qarışır, özünü hər işin ustası, hər yerin bələdçisi kimi aparır. Vətəndaşlara iddialı, hökmlü münasibət bəsləyib yersiz göstərişlər verir. İnsanların heysiyyətinə toxunmaqdan ehtiyat eləmir. Yazıçı, Əjdər adlı mühəndisin qəzəbinə tuş gəlib, müzakirəsi həmkarlar İttifaqı səviyyəsinə qaldırılan Səyyah xanımın düşdüyü vəziyyəti çoxlarına ibrət götürüləsi bir nümunə kimi təqdim edir. Müəllif İttifaq katibinin dili ilə bu cür adamlara əslində öz nəsihətlərini verir: "...Rəftarda, danışıqda, gəzməkdə, oturub-durmaqda, hər addımda nəcabət, həssaslıq! Hər yerdə nəzakət, mərifət! Mərifət insanın naxışıdır. Bizim müasir cəmiyyətimizdə insan ləyaqəti hər şeydən üstün tutulur. Xüsusən Səyyah xanım, qadın xeylağı gərək bunu biləydi, başqalarına nümunə olaydı. Amma çox təəsüf! .."

Mir Cəlal Paşayev ədəbiyyat müəllimi idi. Eyni zamanda da ədəbi həyatın müəllimi. Ədəbiyyatla ədəbi həyat isə bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onu ən çox düşündürən məsələlərdən biri də insanların bir-birinə münasibəti, bir-birinin güzəranına, taleyinə, kədər və sevincinə səmimi hisslərlə yanaşması, mərasinlərdə, məclislərdə, qonaq, kütlə qarşısında nəzakətli davranış qaydalarının hakim olması, bir sözlə, ədəbi həyatın bütün normalarının qorunması idi.

Götürək elə toylarımızdan. Bilirik ki, toy büsatı insan həyatında ən gözəl və unudulmaz hadisədir. Toy - iki gəncin bir-birinə qovuşması, onlar üçün yeni dövrün başlanğıcı, xoşbəxt ailə qurmaq şadyanalığıdır. Toy məclisi insanlar arasında bir ülfət, ünsiyyət yaradan gözəl adətlərdən biridir. Dədə-babalarımızdan yadigar qalan ənənəyə, milli adətimizə - toya hörmət edilməsi, bu ehtiramın işığında toy əhlinə yüksək mənəvi zövq aşılanması, yazıçının nəsillərə nümunə olası xoşməramlı arzuları idi. Bununla belə, gördüyü nöqsanlara, eybəcərliklərə də ədib bir həyat pedaqoqu kimi göz yuma bilməzdi. Mir Cəlal "Təzə toyun nəzakət qaydaları"nı sanki bugünümüz üçün yazmışdı. Lakin hekayədə məqsəd heç də bizim toy adətlərinin tənqidi deyil, bu adətləri saxtalaşdıran, bayağılaşdıran, toyu qazanc mənbəyinə çevirən nəzakətsizliyi ifşa etməkdir. Toy əhlinin əksəriyyəti buradakı zinəti, lüzumsuz israf olunan pulları saxta yollarla əldə etdikləri, şərəflə, zəhmətlə qazanmadıqları üçün günahkardırlar. Toya gətirilən hədiyyələrin qiyməti hesablanarkən ev sahibinin əsəbiləşməsi, ucuz hədiyyə gətirənləri söyməsi ikrah və nifrət doğurur. Çünki belə mənsəbpərəstlər dostluğu adamların sədaqətində, xeyirxahlığında deyil, qarşı tərəfə nə qədər mənfəət verə biləcəyində axtarırlar:"...Bibim səliqə ilə şeylərin qulağından tutub deyirdi:

- Bu şalı Məmmədin arvadı gətirib. Altı dənə qaşıq, isbatlı şeydir, Minaxanım alıb. Bəzək qutusu, əcəbdir! işinin adına layiq. Məşədi Rəhimi deyirəm ey!

Bibim sovqatı əlində saxlayır, bəyin fikrini bildikdən sonra kənara qoyurdu. Bəy əvvəl mülayim görünür və deyirdi:

-Xub...Pis deyil...-Sonra: -Zarafat deyil! Ərinə çörək ağacı düzəltmişəm, hələ o çoxdur? Öt!

Bibim bir kağız gül göstərdi:

-Bu da,-dedi,- dostun Əyyubgildəndir.

Bəy mızıldandı:

-Elə dostu qəbrə qoyum! Heç utanmır da!

Bibim bir cüt corabı göstərdi:

-Bunu Həmzət gətirib.

-Kim?

-Mirsaadın arvadı, Həmzət!

-Çox qələt eləyib, gətirib! Sən də çox qələt eləyib, almısan! Məni ələ salıb, ya özünü? Qızı küçükləyəndə mən onu adam bilib, subaylığım ilə qırx manat xərcə düşdüm.İndi mənim əziz günümdə kimə doqquzluq qoyur? Dur, apar, ar üstünə, gəl! Hələ o qədər ac qalmamışıq. İt uşağı! Corab! Özü də nə corab!.."

Mir Cəlal xüsusi təhlilə ehtiyacı olmayan "Az danışmağın faydası"nda hekayənin başlanğıcından oxucunu necə güldürürsə, bir o qədər də düşündürür: "Sədidən soruşdular ki, ədəbi kimdən öyrəndin, dedi- biədəbdən. Məndən soruşdular ki,az danışmağı kimdən öyrəndin, deyirəm- çox danışandan.

Doğrudan belədir. Uzunçuların yanında oturub-durmaq məni təngə gətirdi. Mənim Dilan adlı bir yoldaşım var. Çənədən pərgardır. Bir nağıl ki, başladı, səni yuxuya verməmiş əl çəkməz. Deyəsən hər səhər bal halvası yeyir. Çənəsi həmişə işdədir. Atası da onun hap-gopundan bezib. Elə olur ki, Dilan danışır, sən gedib öl-üzünü yuyub gəlirsən, ya bəlkə də çimib gəlirsən, ya dişini çəkdirib gəlirsən, görürsən ki, hərif danışır. Dinləyən var, ya yoxdur, Dilan üçün birdir. Özünün də, sözünün də halına təvavüt eləmir. Gəlib görürsən həmin ahəng, həmin mətləb, həmin söz..."

Mir Cəlalın hekayələri üslubuna görə iki yerə bölünür: Satirik və lirik hekayələr. Satirik üslubda yazdığı hekayələri - "İstifadə"də meşşan əxlaqı və həyat tərzi, "Badam ağacları"nda imperializmin müstəmləkəçilik siyasəti, " Dissertasiya"da laqeyd və məsuliyyətsiz həkimlər," Bostan oğrusu"nda xain və xəbislər, "Tövbələtmə"də içki düşkünləri, "Hesab dostları"nda özünə arxa axtaranlar, "İclas qurusu"nda iclasbazlar, " O yana bax"da "novator" sənətkarlar, "Plovdan sonra"da övladını mənən şikəst edən valideynlər və s. nöqsanlar, mənfi hallar güclü sənətkar qələminə hədəf olmuşdur. Belə tənqidlərlə bərabər, Mir Cəlal vətəndaş bir sənətkar kimi insanların mənəvi gözəlliklərindən, onların qurub-yaratmaq eşqindən, saf arzu və əməllərindən fərəhlə danışmışdır. "Söyüd kölgəsi"ndə həyatda yaxşı bir iz qoyub getmək arzusu ilə yaşayanlardan," İnsanlıq fəlsəfəsi"ndə özlərinə zəhmətlə abidə ucaldanlardan, " Nazik mətləb" də insanlıq ləyaqətini hər şeydən uca tutanlardan və adamlarımızın digər mənəvi keyfiyyətlərindən hərarətlə söhbət açmışdır. Ədibin " Bir gəncin manifesti", "Yaşıdlar", "Dirilən adam", "Müasirlər", "Açıq kitab", " Yeni şəhər", " Sağlam yollarda" və s. adlı roman və povestləri ilə bərabər, bu hekayələri oxuduqca, düşünürdüm ki, doğrudan da ədəbiyyata cəmiyyətin güzgüsü kimi dəyər verənlər yanılmayıblar. Ədəbiyyat həqiqətən qüdrətli tərbiyə vasitəsidir; o, insanın dünyagörüşünün, həyat ideologiyasının, mənəvi aləminin formalaşdırılmasında, bir vətəndaş kimi yetişməsində geniş imkanlara malikdir. Ədəbiyyatı "həyat dərsliyi" adlandıranlar da həqiqi fikirdədir. Müəllim də tərbiyə edir, yazıçı da. Lakin onların hər biri özünəməxsus vasitələrdən istifadə edir. Müəllimin sözü bilavasitə uşaq, yeniyetmə şüuruna təsir edirsə, bədii ədəbiyyat öz canlı obrazları ilə daha çox qəlbə nüfuz edir, onun vasitəsilə də şüura təsir göstərir. Əgər Mir Cəlalın həm müəllim kimi, həm də ədəbiyyatşünas alim, yazıçı kimi funksiyalarını nəzərə alsaq, ədibin necə nəhəng bir zəhmətə qatlaşdığını aydın görərik.

Mir Cəlalın dönə-dönə, sevə-sevə oxuduğum hekayələrində və digər əsərlərində bunları dəfələrlə sezmişəm. Amma xatirə hekayələrindən olan " Ləyaqət " mənə xüsusi təsir göstərib.

Mir Cəlal vaxtilə ilk müdiri olmuş məktəbin 75 illik yubiley tədbirində iştirak etmək üçün həmin məktəbin ilk şagirdlərinin nümayəndəsi - Vahid müəllim, uşaqlıqda birlikdə xoş və ağır günlər keçirdiyi məktəb yoldaşı olmuş, həmin vaxt maarif naziri vəzifəsində işləyən Məmməd Qəmərli ilə dağ kəndlərinin birinə yola düşür. Bəziləri maarif işlərinin qüsurları haqqında nazirin yanında danışmağa ehtiyat etsələr də, Mir Cəlal müəllimlə Məmməd müəllim bir-birini yaxşı tanıdığı və araları açıq olduğundan səmimi şəkildə fikir mübadiləsi aparırlar. Söhbət zamanı Mir Cəlal maraqlı bir hadisəni danışır.

Müharibənin yenicə qurtardığı, 1946-cı və ya 1947-ci illərdə, rayonlarda universitet məzunlarına çox ehtiyac olan bir vaxtda Mir Cəlal.müəllim buraxılış imtahanlarında babat oxuyan oğlan kimi tanıdığı tələbədən imtahan götürür. Oğlan biletdəki suallara cavab verəndə Mir Cəlal müəllim sanki yuxudan ayılan kimi olur. Görür ki, tələbə ədəbi, fəlsəfi mətləblərə yüksək nəzəri səviyyədən, özü də orijinal misal və sübutlarla yanaşır, elmi hökmləri dürüst sayır, qəşəng məntiqlə danışır. Mir Cəlal əlavə suallar verir, onlara da gözəl cavablar alır. Daha da inanır ki, tələbə çox hazırlıqlı, mühakiməli, müasir, əlaçı tələbədir. Bu, onu çox sevindirir. Amma məyus olur ki, niyə bu oğlanı yaxşı tanımayıb, necə olub ki, ilk semestrlərdə tələbə ona orta səviyyəli, birtəhər sürüşüb çulunu sudan çıxaran tələbə kimi təsir bağışlayıb? Ləyaqət adlı tələbə şirin danışdığı yerdə Mir Cəlal müəllim həm də bir dekan kimi yavaşca onun " zaçot kitabçası" nın ilk vərəqlərinə diqqət yetirir. Görsün ki, birinci kursda tələbə ondan nə kimi qiymət alıb. Təəccüblü bir mənzərə görür. Tələbə bütün dərslərindən "əla" almışdı. Bir onun dərsindən başqa. Mir Cəlal müəllim o zaman oğlana " üç " vermişdi. İndiki cavablar isə " üç"ə yox, " beş "dən də yuxarıya layiq idi. Əvvəl fikirləşir ki, " beş "yazsın, getsin, sonra fikirləşir ki, bunun səbəbini öyrənmək lazımdır.

-Birinci kursda sizə neçə vermişdim?

- " Üç "

-Başqa dərslərdən?

-Hamısından "beş".

Mir Cəlal müəllim bir tələbəyə, bir " zaçotka" ya baxır.Tələbə günahı öz boynuna götürür.

-Müəllim, olur də, adam yaxşı hazırlaşınır, proqramı əhatə edə bilmir...

- Bəs nə təhər olub?

-Cavablarım zəif olub.

-Niyə zəif olub?

-Görünür yaxşı hazırlaşa bilməmişəm...

Sonradan təyinat zamanı Mir Cəlal müəllim yenə xoşagəlməz xəbər eşidir. Universitei güc-bəla ilə bitirənlər şəhərdə, texnikumda, orta məktəbdə müəllim qalır, Ləyaqəti ən uzaq kəndlərdən birinə müəllim təyin edirlər, orada da ixtisas dərsi olmadığından, yazıq, aşağı sinifdə məşğələ aparmağa məcbur olur.

ardı səh. 5

Ailəsinə və xalqına bağışlanan zəngin irs

26 aprel görkəmli yazıçı, alim və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin doğum günüdür

◂ əvvəli 4-cü səhifədə

Məmməd müəllim inanmaq istəmir:

- Bəlkə həmin rayonda boş yer yox imiş?

- Ləyaqətin ən pis oxuyan yoldaşlarından birini məktəb müdiri təyin elədilər...

- Doğrudan, belə olubsa, çox təəccüblüdür.

- Elə mən bunu deyirəm də! Buna təəccüb eləyirəm ki,sənin kimi ayıq,təcrübəli bir nazirin gözü qabağında belə işlər olur, necə olur ki, bunun səbəbini bilmirsən?..

- Tələbə kim idi?

- Ləyaqət...

- **Famili nədir onun, Rəsulov deyil?**

- **Rəsulov!**

- **Ucaboy, qarasaç oğlandır?**

- **Ucaboy, qarasaç.**

- **Qardaş, deyəsən mən onu tanıyıram axı!**

- Şəxsən tanıyırsansa, daha pis!

- Tanıyıram, Qabaqtəpə məktəbindən.

- Özüdür, sakit təbiətli bir oğlandır.Yoldaşlarından xəbər tutmuşam ki, indi Qabaqtəpə kənd məktəbində müəllimdir.

- Müəllim idi!

- İdi?

- Bəli,idi! İndi orda işləmir...

- Necə **bəyəm?**

Bayaqdan Məmməd müəllimin bulud kimi tutulan üzü yaz səması kimi açılır, dodaqları qaçır...

- Dayan,-deyir,-müəllim, sən başlayan əhvalatın dalısını mən deyim. Məlim olur ki, sən hadisənin əvvəlini bilirsən, axırından xəbərdar deyilsən. Qabağında utanmağa məcbur olduğun gənc müəllim bu saat nazirlikdə çalışır, yaxşı da çalışır. Ləyaqət indi məktəb şöbəsinə rəhbərlik edir!

- Nə danışırsan, əşşi!

- Bəli, Ləyaqət Rəsulov məktəb şöbəsinin müdiridir. Nazirlikdə onu tanımayan yoxdur.Özünü də şəhər Sovetinə namizəd vermişik...

- **Bəli, bəli! Ləyaqət ləyaqətli cavandır və sənə təşəkkür edirəm ki, elə gənclər tərbiyə etməkdə əmək çəkmisən!**

- Eh qardaş!..Bu əhvalat haçan olub?

- Lap bu il, məktəblər açılandan bir ay sonra.

Mir Cəlal müəllim həmin əhvalatın təfsilatını danışmağı Məmməd müəllimdən xahiş edir. O da məmnuniyyətlə danışır.

Məktəblər açılanda Mərkəzi Komitə işçilərindən biri müəllimlər konfransında iştirak edir. Ləyaqətin nitqini eşidir, məktəbə gedir, işi və planı ilə tanış olur.

- Sonra məktəb şöbəsinə adam axtaranda Ləyaqətin adı meydana çıxdı. Tanımayanlar dodaq büzürdülər. Şəhərə çağırmalı olduq. Ləyaqət hamımıza xoş təsir buraxdı. Cavanlığına baxmadıq, hazırlığı, mərifəti, pedaqoji məlumatı, iş qabiliyyəti bizi əmin etdi. Onu cəsarətlə irəli çəkdik.

İndi onun məktəblərə rəhbərlik işini görənlər bir ağızdan deyirlər: Ləyaqət kəşfdir! Doğrudan kəşfdir. Mən onun gələcəyinə, inkişafına çox ümid bəsləyirəm, məktəblərimizin belə adamlara ehtiyacı çoxdur.

Ləyaqət sənin kimi qocaman müəllimlərin ləyaqətli xələflərindəndir...Adam tanımaq, seçmək, ləyaqətə görə yer göstərmək barəsində bir bizdə deyil, başqa nazirliklərdə də belə səhvlər olur. Olur, ancaq uzun sürmür, tez açılır. Əfəl adam məsul bir yerə qoyulanda görürsən yüz yerdən səs gəldi, etiraz oldu. Ya da siz deyən kimi, ləyaqətli bir yoldaş unudulanda kütlələr görür. Görür və deyirlər. Bizim vəzifəmiz camaata diqqətlə qulaq asmaqdır. Kütlə heç bir zaman yanılmır, özü də hər kəsə obyektiv qiymət verir...Ləyaqəti də bizdən qabaq camaat tanıdı və göstərdi. O kişini xalq irəli çəkib.

- Xoşxəbər olasan, Məmməd müəllim, mən gərək qayıdan kimi onu təbrik eləyim.

- Layiqdir, eləyin!

Məmməd müəllimin Mir Cəlal müəllimə "Ləyaqət sənin kimin qocaman müəllimlərin ləyaqətli xələflərindəndir"deyib yüksək dəyər verməsi, əslində gələcək nəslin tərbiyə və təhsil işləri üçün bilikli, bacarıqlı, etibarlı kadrların yetişdirilməsində əlindən gələni əsirgəməyən, misilsiz zəhmət sərf edən, adı böyük hərflə yazılası olan hər bir Müəllimə verilən qiymət idi.

Mir Cəlal müəllim mənəvi təmizlik timsalı idi. Onda böyük vətəndaş ürəyi vardı. O, tədris etdiyi fənn və yazıçılıq fəaliyyəti ilə tələbələrini və cəmiyyəti Vətənə namuslu xidmət etməyə hazırlayırdı. O, hər şeydən əvvəl tərbiyəçi idi. Yetirmələrini, xalqının bütün övladlarının qəlbini, ruhunu, xarakterini, dünyagörüşünü tərbiyə edirdi. Bu möhtəşəm tərbiyə işini isə birinci öz ailəsindən başlayırdı. Şotlandiya yazıçısı S.Sınaylsın dediyi kimi, ən yaxşı əxlaq məktəbi ailədir. İtaliya yazıçısı və filosofu Cüzeppe Madzini görün nə deyb: " Qadın və kişi elə iki notdur ki, bunlarsız insan qəlbinin simləri tam və doğru akkord vermir." Rus pedaqoqu V.A.Suxomlinskinin fikridir:" Uşaqların əsas tərbiyə məktəbi ər və arvad, ata və ana arasındakı qarşılıqlı münasibətdir.

Dahilərin bu fikirlərinin hər birində böyük həqiqət var. O da məlumdur ki, tərbiyə, təhsil və zəhmət mükəmməlliyi ilə formalaşan ailələrdə ideya sərvətləri həmişə zəngin olur. Ərlə arvadın ideya sərvətləri uyğun gəldikdə, onlar bir-birilərinin təfəkkürü və niyyətləri ilə razılaşdıqda, məhəbbət hissi ailə münasibətlərinin xarakterinə müsbət təsir göstərir. Bu barədə Fransız yazıçısı, şairi və peşəkar təyyarəçisi Antuan de Sent Ekzyüperi deyirdi: "Əsl məhəbbət heç də onun üçün deyil ki, ərlə-arvad oturub bir-birinin gözünə baxsınlar, əsl məhəbbət onların birlikdə eyni istiqamətə baxması üçündür".

Mir Cəlal müəllimin ərlə arvadın birlikdə eyni istiqamətə baxdığı ailəsində ən zəngin ideya sərvətləri-vətənpərvərlik, beynəlmiləlçilik, fəal vətəndaş mövqeyi, əmin-amanlıq uğrunda mübarizə əzmi, döyüş və əmək ənənələri, mənfi amillərə qarşı barışmazlıq kimi bəşəri qaydalar mövcud idi. Bu ailədə ər və arvad, ata və ana arasındakı qarşılıqlı münasibət tərbiyəsi yüz minlərlə ailələrə nümunə idi.

Düşündükcə, bir daha anlayırsan ki, övladları tərbiyə etməyi bacarmaq doğrudan da istedad və geniş həyat təcrübəsi tələb edən böyük dövlət işidir. Mir Cəlal müəllim bu dövlətin böyük xadimi idi. Əbəs yerə deyilməyib, məhəbbət həyatın musiqisidir. Mir Cəlal həyat musiqisinin böyük bəstəkarı idi. "Həyat musiqisi" ilə " böyük dövlət işi "nə xidmət edən Mir Cəlal Paşayev, ailəsini çox sevir, övladlarına qəlbən bağlı idi. Meksikalılara məxsus xoşladığım atalar sözü yadıma düşür:" Yaxşı arvad yeddi qardaşa bərabərdir". Rus xalqında isə belə bir məsəl var:" Arvad ağıllı olsa, ailə güclü olar". Bunları təsadüfən söyləmirəm. Mir Cəlalın ailəsində nəinki xalqımızın ənənələri, bəşəri tərbiyənin bütün gözəllikləri cəmlənmişdi. Həyat yoldaşı, ömür-gün dostu Püstə xanım yeddi qardaşa bərabər ağıllı və ləyaqətli xanım idi. Odur ki, Mir Cəlalın ailəsi güclü idi. Püstə xanım onun sevinci və iftixarı idi. "Arvadın ən yaxşısı odur ki, ağıl, dəyanət, iffət, həya, ismət, riqqət və nəzakətdə, üzüyolalıqda, ərinin sözünə baxmaqda, fədakarlıqda, dostluqda misli olmaya. Tərbiyə verməkdə, səliqə yaratmaqda, təsərrüfatı idarə etməkdə mahirlik göstərə, qayğıkeşliyi, mehribanlığı, şux təbiəti, xoş xasiyyəti ərinin könlünü açmağa, dərdini dağıtmağa səbəb ola." Böyük Nəsrəddin Tusi bu sözləri məhz Püstə xanım kimi analarımız, nənələrimiz üçün demişdi.

Böyük Vətən müharibəsinin ən ağır vaxtlarında döyüş əzmkarlığı və qələbə naminə məsul tapşırığı yerinə yetirmək üçün ailəsindən ayrılıb uzaqlara yola düşən Mir Cəlalın həyat yoldaşına göndərdiyi məktubu oxuyuram. Gözlərim önündə dəmir iradəli vətənpərvər, mərd bir ailə başçısı ilə bərabər, ailəsinin, balalarının həsrətini çəkən, onlar üçün darıxan kövrək qəlbli Ata obrazı canlanır. Belə atalardır Ata adını şərəfləndirən! Məktuba diqqət yetirək:(19.05.1942-ci il)

"İstəkli Püstə, salamlar!

Bu məktubu Novorassiyski şəhərindən yazıram. Səfərimiz bizi sizdən 10 günlük bir məsafə uzaqlaşdırmışdır. Bura Sibirdir. Soyuqdur. Sağ-salamat gəlmişik. Şeylərimizin çoxluğu, bir neçə yerdə vaqonumuzu dəyişməyimiz bizi incitdi. Daşkənddə 1 gün qaldıq. Gözəl, səfalı, böyük şəhərdir. Sabah saat 11-də yola çıxdıq, getdiyimiz yerə hələ 6 sutka qalmışdır. Yolumuz yaxşı keçir. Mirzənin yoldaşlığı çox yaxşıdır. Əsas nigarançılığımız siz tərəfdəndir. Bilirəm ki, bizdən sonra nə qədər narahat olmusan. Bilirəm ki, uşaqlar anam, səni nə qədər incidirlər. Ancaq buralarda, yolda, vaqonlarda bir uşaq görən kimi ürəyim bir tikə olur. Gözüm balalarımızı axtarır. Qulağıma Arifin, Elmiranın səsi gəlir. Elə bilirəm bu saat Əliş səslənəcək, məni çağıracaqdır. Yəqin Hafiz yeriyir. Rəna onu tutub gəzdirir. Ailəmizin xoşbəxt saatları, axşamüstü hamımızın bir yerdə deyib-güldüyümüz yadıma düşür. Deyirəm əsl həyat, əsl səadət odur. Mən bir də o saatlara qovuşmaq, bir də balaları başıma yığıb şən uşaq səsləri şəraitində nahar eləmək, demək-gülmək həsrətilə yaşayıram. Mirzə ilə bu barədə söhbət edirik. Bilmirəm Azərkinodan pul çatdımı? Maaşları vaxtında ala bilməsən, Arifə de. Vaxtında qəzet almasaq da, radionu hər gün eşidirik. Cəbhə xəbərlərini aramsız izləyirik. Bütün yol boyu qeydlər götürmüşük. İntibahlarımız var. Sağlıq olsa, qayıdanda yazarıq.

Püstə! Bilirəm, istilər düşəndə anamın səhhəti ağırlaşır. Başısoyuqluq eləməsin. Həkim evə çağır, müalicə eləsin. Özü də onu qoyma işləsin. Otursun, dincəlsin. Əlişi sənə xüsusi tapşırıram. Onu yuxuda görürəm. Əyyuba məktub yazacaq idim, yadımdan çıxdı. Rəna yazsın. Yenə məktub yazacağam. Anaya, Rənaya salam de. Uşaqların üzündən öp! Dostlara, tanışlara salam yetir. Hələlik, öpürəm."

Mir Cəlal ailəsini, ailəsi də onu çox sevirdi. Lakin bu sevgi ailə sərhədlərini uzaq-uzaq məsafələrə qədər aşmışdı. Şeyx Şamilə deyirlər:" Necə oldu ki, Dağıstanda o qədər müxtəlf dilli qəbilələri birləşdirdin və belə bir şan-şöhrətə qalxdın? Cavab verir ki, kişinin şöhrəti evindən başlayır. Əgər arvadı və ailəsi hörmətini saxlayıb, əzizləyib, tərifləyirsə, qonum-qonşu da, el-oba da onu əzizləyər.

Püstə xanım üzügülər qadın idi. İnsanları sevər, heç kimin xətrinə dəyməzdi. Onların evinə kim gəlirsə, gəlsin, qapını açarkən onun üzündən təbəssüm əskik olmurdu. Dərhal süfrə açardı. Süfrəyə nə lazımsa, qoyulardı. Qonağı çox layiqincə qəbul edərdi. Evə kim gəlsə idi, onu yedirtməmiş yola salmazdı. Püstə xanım Azərbaycan qadınlarına xas olan bütün gözəl xüsusiyyətləri özündə təcəssüm etdirirdi. Püstə xanım Mir Cəlal müəllimlə 1933-cü ildən 1978-ci ilə qədər bir yerdə ömür sürüblər. 45 il qarşılıqlı məhəbbət, hörmət hissləri ilə yaşayan cütlük bir-biri ilə rəftarında çox nəzakətli olublar.

Rəhmətlik Püstə xanımın xatirələrindən ("Ədəbiyyat" qəzeti, 26 noyabr, 1993-cü il):"...Qapımız hamının üzünə açıq idi. Mir Cəlal istedadlı aspirantlarını, tələbələrini öz uşaqları qədər istəyirdi. Onların qayğılarını öz qayğısı bilirdi. Arifin toyu ərəfəsi idi. Evi yox idi. Mir Cəlal Yazıçılar İttifaqından xahiş eləmişdi ki, ona toyuna qədər ev versinlər. Ev veriləndə bildik ki, Nəriman Həsənzadənin evi yoxdur. Mir Cəlal bu xahişini geri götürdü və təzə bir xahiş elədi: Arifə veriləcək evi Nərimana versinlər. O vaxt Nəriman aspirant idi.Yenicə ailə qurmuşdu, imkansızdı. Həmin evi Mir Cəlal Nərimana verdirdi..."

Mir Cəlalın oğlu Arif müəllimin dediklərindən:" Atam deyərdi ki, mənə hörmət edən birinci gərək qadınıma hörmət etsin. Odur ki, söhbəti Püstə xanımdan başlamaq istəyirəm. Onun bir sözü vardı:" Ananızın hörmətini həmişə uca tutun,-deyərdi. Bizi- məni, sizi saxlayan Püstə xanımdır".-söyləyərdi. Onun anama, nənəmə olan qayğıkeş davranışı bizim də ailə həyatımız üçün örnək olub. O, bizə heç vaxt " bunu pis elədin" deməyib.Əksinə, həmişə tərifləyib." Əşşi, sən elə talantsan ki, bunu elə özün məndən də yaxşı bacararsan", -deyib. Bu sözdən sonra adam mümkün olmayanı da eləməyə çalışırdı...Adətən, qayınana ilə kürəkən arasında anlaşılmazlıq olur. Ancaq Mir Cəlal müəllim Püstə xanımın anası Gözəl xanıma öz anası kimi baxardı. Gözəl nənəmiz öz qızından da çox onu istəyərdi. Mir Cəlal müəllimin zəhmətsevərliyi nənəmin xoşuna gəlirdi...O, həmişə bizə deyərdi ki, biliyiniz olsun. Biliyi olanın hər yerdə üzünə qapı açıqdır..."

Mir Cəlal müəllimin qızı Ədibə xanım danışır:" Atam bizə qarşı çox mehribandı... Bizim hər birimizin onun yanında ayrıca yeri vardı. Yadıma gəlmir ki, hər hansımız bir məsləhət almaqçın və ya hər hansı bir iş üçün ona yaxınlaşaq, o, bizi işi olduğuna görə kənarlaşdırsın. Ən vacib işini saxlayardı. Bizə qulaq asardı, məsləhətini verərdi. Həmişə deyərdi ki, mənim ən yaxın dostlarım balalarımdır...Mən universitetdə işləyirəm. Ömrünün çox hissəsini universitet həyatına həsr eləmiş atamın nəfəsini hər auditoriyada, hər addımda hiss edirəm. O, hər gün yadıma düşür.Heç olmasa, " Mir Cəlal müəllim demişkən",-deyə xatırlanır. Atamın yoxluğunu hiss eləsəm də, onun yetirmələri olan professorlarla, alim dəstəsi ilə üzüzə gələndə təskinlik tapıram..."

Mir Cəlalın oğlu Hafiz müəllimin müsahibəsindən: (525-ci qəzet", 30 avqust, 2008-ci il) "...Mir Cəlal faktorunu həyatım boyu hiss etmişəm...Evdəki məktəbimiz rəsmi məktəbimizdən daha üstün olub. Özümü xoşbəxt sayıram ki, o mühitdə yaşamışam. Atam müəllim kimi çox yüksək şəxsiyyət idi, amma ata və ailə başçısı kimi xüsusilə seçilərdi...Ailə dəyərlərini çox yüksək tutardı. Bu keyfiyyət bizim hamımıza keçib...Odur ki, mənim üzərimdə müəllim Mir Cəlalın təsiri çox böyükdür...Həmişə Püstə xanımı tərifləyərdi...Evində xanımına münasibəti bizə nümunə idi. O, çox həssas insan idi. Mən bunu tam olaraq, özü rəhmətə gedəndən sonra hiss etdim..."

Mir Cəlal irsi, Mir Cəlal tərbiyəsi, Mir Cəlal faktorunu övladları ilə bərabər, bütün xalqımız duyub, sevib, əzizləyib, duyacaq, sevəcək və əzizləyəcəkdir.

Reyhan Mirzəzadə,
publisist-politoloq

P.S. Fotosənədlərin əldə olunmasına kömək etdiklərinə görə Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin rəhbərliyinə dərin minnətdarlığımızı bildiririk.